

ІСТОРИЧНИЙ РЕВІЗІОНІЗМ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГВОЗДИК: ПАМ'ЯТЬ І ПОЛІТИКА В ПОРТУГАЛІЇ

HISTORICAL REVISIONISM AFTER THE CARNATION REVOLUTION: MEMORY AND POLITICS IN PORTUGAL

Петраков М.О.,

кандидат політичних наук,

докторант кафедри політичних наук та права

Південноукраїнського національного університету імені К.Д. Ушинського

Стаття присвячена особливостям еволюції політики пам'яті в Португалії після падіння режиму «Estado Novo» (1933-1974) під керівництвом Антоніо де Олівейра Салазара. В статті розглянуто період авторитарного режиму Салазара, що включав обмеження політичної свободи, репресії проти опозиції та економічні реформи для стабілізації країни. Мета статті – дослідити історичний ревізйонізм і політику пам'яті в Португалії після Революції гвоздик 1974 року, підкреслюючи вплив політичних і соціальних змін на колективну пам'ять про диктатуру та революцію. Завдання статті включають: огляд діяльності організацій, що виникли в «перехідний період» (1962-1987) і використовували екстремістські дії для впливу на політичний процес; аналіз історичного ревізйонізму, що виник після революції; висвітленню політики пам'яті в Португалії, де історичний ревізйонізм і політичні інтереси вплинули на колективну пам'ять про диктатуру та революцію; розгляд відродження інтересу до пам'яті про дореволюційний та революційний періоди під час економічної кризи 2011-2015 років, що виправдовувало радикальний спротив інституційній кризі. Дослідження показує, як політичні інтереси вплинули на колективну пам'ять про диктатуру та революцію, підкреслюючи складність та багатоаспектність політики пам'яті після диктатури. Феномен «забуття» або «добровільного стирання пам'яті» розглядається як політика примирення, ініційована наприкінці 80-х років, яку впроваджували з метою забезпечення виходу з економічної та політичної кризи революційного періоду. Водночас, вказується що результатами такої політики стало зростання ревізйонізму і перегляду значення соціальних причин революції та революційної кризи.

Ключові слова: політика пам'яті, історичний ревізйонізм, революція гвоздик, диктатура, салазарізм, політичний процес, демократичний перехід.

The article is devoted to the peculiarities of the evolution of memory policy in Portugal after the fall of the Estado Novo regime (1933-1974) under the leadership of Antonio de Oliveira Salazar. The article examines the period of Salazar's authoritarian regime, which included restrictions on political freedom, repression of the opposition, and economic reforms to stabilise the country. The aim of the article is to explore historical revisionism and the politics of memory in Portugal after the Carnation Revolution of 1974, emphasising the impact of political and social change on the collective memory of dictatorship and revolution. The objectives of the article include: reviewing the activities of organisations that emerged during the 'transition period' (1962-1987) and used extremist actions to influence the political process; analysing the historical revisionism that emerged after the revolution; highlighting the politics of memory in Portugal, where historical revisionism and political interests have influenced the collective memory of dictatorship and revolution; examining the revival of interest in the memory of the pre-revolutionary and revolutionary periods during the economic crisis of 2011-2015, which justified radical resistance to the institutional crisis. The research shows how political interests have influenced the collective memory of dictatorship and revolution, emphasising the complexity and multidimensionality of the politics of memory after dictatorship. The phenomenon of 'forgetting' or 'voluntary erasure of memory' is seen as a policy of reconciliation initiated in the late 1980s, which was implemented to ensure a way out of the economic and political crisis.

At the same time, it is pointed out that the results of such a policy were the growth of revisionism and the revision of the importance of the social causes of the revolution and the revolutionary crisis.

Key words: memory politics, historical revisionism, Carnation Revolution, dictatorship, Salazarism, political process, democratic transition.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Протягом тривалого часу в Португалії уникали дебатів про 48 років режиму *Estado Novo* 1933 – 1974 років. Розповіді колишніх «бойовиків», «революціонерів», «активістів», «діячів» *Революції 25 квітня 1974 року* замовчувались у португальській «битві за пам'ять», оскільки їхня діяльність була пов'язана з подіями, які були політично та соціально знецінені в політичних наративах. 26 березня 2007 року в результаті інтерактивного голосування на шоу «Великий португалець» Антоніо де Олівейра Салазар був названий най-

більшим португальцем в історії країни, обійшовши Генріха Мореплавця та Афонсу I (першого короля Португалії та засновника португальської державності) [4]. Шоу «Великий португалець», у якому Салазар отримав 41% із 159 245 поданих голосів, було засноване на шоу BBC «Великі британці», де Вінстон Черчилль переміг у британській версії, а Рональд Рейган в шоу Сполучених Штатів. «Жодна країна не зазнала такої шаленості взаємних звинувачень, яка охопила Португалію, де Салазар випередив дев'ятьох інших фіналістів, у тому числі дослідника Васко да Гаму, який від-

крив морський шлях до Індії, та Арістідеса де Суза Мендеса, дипломата, який врятував тисячі євреїв під час світової війни», – вказує ден Білефські [10].

Лише нещодавно, в 90-ті рр., традиційні політичні наративи «відбілювання *Estado Novo* та історичного ревізйонізму, типового для 1970-х і 1980-х років» почали ставитися під сумнів і обговорюватися португальськими вченими, що португальські дослідники Ракель да Сілва та Ана Софія Феррейра визначили як «повстання пам'яті» [10]. Такі «нарративи вкоренилися в країні протягом десятиліть після *Квітневої революції*, коли різні вчені та політики *заперечували фашистську класифікацію Estado Novo та приймали авторитарну, нетоталітарну та нефашистську точку зору, водночас періодично зображуючи Революцію як надзвичайно негативну, як джерело економічних негараздів країни*» [10].

В популярному дискурсі *Estado Novo* часто називають фашизмом, як і іспанський франкізм, що не завжди отримує підтримку в академічних колах, незважаючи на те, що це були авторитарні режими. Водночас, ряд дослідників, наприклад Енцо Коллотті (1989), відстоює, навпаки, позицію, за якою обмеження свободи вираження поглядів, репресії проти політичної опозиції, насильство проти цивільного населення з боку політичної поліції, корпоративізм, слід класифікувати як фашизм [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політика пам'яті після диктатури в Португалії є складним і багатоаспектним питанням, що привернуло увагу багатьох дослідників. Історіографія цього питання розкриває, як політичні й ідеологічні інтереси впливали на колективну пам'ять про збройну боротьбу та революційні події в країні. Фернандо Росас зробив значний внесок у дослідження меморіальної політики, аналізуючи, як історичний ревізйонізм вплинув на колективну пам'ять про диктатуру та революцію. Росас (2001) підкреслює, що праві уряди після 1974 року намагалися легітимізувати свої політичні позиції, переписуючи історію салазарізму на свою користь [22; 23]. Він також аналізує вплив тетчеризму, рейганізму та падіння радянського блоку на західні суспільства, включаючи Португалію, де встановився новий неоконсервативний курс. Ці дослідження допомагають зрозуміти, як політичні та ідеологічні сили трансформували нарративи про минуле в різні хвилі «демократичного переходу». Ракель да Сілва та Ана Софія Феррейра (2018) в своїй роботі розглядають, як після диктатури політика пам'яті стерла політичне насильство з колективної пам'яті [10]. Цей процес розпочався наприкінці 1970-х і тривав протягом 1980-х років, підкріплюваний правими урядами, які намагалися відбілювати режим *Estado Novo*. Руй Амаро (1982) аналізує, як салазаризм функціонував у контек-

сті капіталізму, додаючи економічний вимір до розуміння диктатури [1]. Руй Бебіано та Мануел Лофф досліджують феномен «забуття» та перегляду історії, які стали частиною політичної сцени в пост-авторитарній Португалії в післяреволюційний період Португалії [3; 12]. Незважаючи на численні дослідження, значна частина історії збройної боротьби та її учасників залишається недослідженою. Багато документів залишаються закритими або важкодоступними, що ускладнює дослідження і призводить до викривлення колективної пам'яті, яке Руй Бебіано «добровільним стиранням пам'яті». Таким чином, історіографія проблеми меморіальної політики в Португалії розкриває складні взаємодії між політичною владою, ідеологічними інтересами та колективною пам'яттю в цій державі. Важливо продовжувати дослідження, щоб забезпечити більш повне та об'єктивне розуміння минулого країни.

Метою даного дослідження є визначення особливостей історичного ревізйонізму і політики пам'яті в Португалії після Революції гвоздик 1974 року, підкреслюючи вплив політичних і соціальних змін на колективну пам'ять про диктатуру та революцію.

Викладення матеріалу. Феномен *Estado Novo* (Нової держави) часів правління Салазара будувався на основі режиму, який зазнав сильного впливу фашизму і включав елементи корпоративізму, консерватизму, клерикалізму, націоналізму та антикомунізму. Фактично, Антоніо де Олівейра Салазар керував Португалією з 5 липня 1932 по 27 вересня 1968 року. Він тричі обіймав посаду міністра оборони Португалії (1932, 1936–1944, 1961–1962), двічі – міністра фінансів (1926, 1928–1940), міністра колоній (1932), флоту (1936, 1939), міністра іноземних справ (1936–1944). З 18 квітня до 21 липня 1951 року він виконував обов'язки Президента Португалії. Основною проблемою португальської економіки у 1926 році був її величезний державний борг і успіх Салазара почався в квітні 1928 р., коли він став 81-м міністром фінансів Португалії, який за один рік ліквідував дефіцит бюджету, стабілізував португальську валюту через фінансову дисципліну, скорочення витрат і досяг профіциту бюджету, скорочення боргу, можливості виділення коштів на економічний розвиток, громадські роботи, оборону та соціальну сферу. Салазар мав і політичну програму «нового порядку», заснованого на «перевихованні та створенні нового типу португальців» [6, р. 112], сформованого, за визначенням К. Олівейри «міфічною ідеєю відродженої нації та національного інтересу» [17], «кінця ліберального сторіччя», яка перекликалася із ідеями фашистської ідеології в ті часи [22, р.1033]. «Охоронцями нового порядку» стали збройні організації, які підтримували: ліквідацію політичної свободи

і свободи слова, політичну цензуру, встановлення правління єдиної партії – Національного союзу, існування політичної поліції, відповідальної за інституціалізацію насильства та за примусову трудову колонію виправної колонії Кабо-Верде.

Зовнішня політика Салазара дозволила уникнути участі Португалії у Другій світовій війні та отримати економічні вигоди від конфлікту, а також зберегти недоторканність численних колоній за підсумками війни. Через опозицію Салазара до антиколоніального руху Португалія, виступала за збереження колоній, що призвело до тривалої війни за це (до 1970-х рр. Португалія зберегла контроль над більшістю колоній крім Гоа та частини Гвінеї), але війна дорого обійшлася економіці країни і спровокувала хвилю еміграції населенням, яке прагнуло уникнути військового призову. Реалізація політичного наміру Салазара призвела до хвилі повстань протягом 1931 року: повстання на Мадейрі, Азорських островах і в Гвінеї під проводом Ревірально (*Revirvalho*) – проповстанської політичної діяльності 1926–1940 рр. з боку ліберальної опозиції; студентські демонстрації проти диктатури в Лісабоні та Порту; дії ліберальних консерваторів, які вірили в нормалізацію конституції через вибори, дії мережі організацій, створених Комуністичною партією Португалії (PCP) [19]. В 1940–1950-ті рр. у Португалії виникли Антифашистський рух національної єдності (MUNAF) і Рух демократичної єдності (MUD), але їх діяльність стримувалась режимом.

Салазаром було встановлено тісні зв'язки з режимом Франсіско Франка у сусідній Іспанії. «Нова держава» Салазара стала втіленням образу «сильної держави», організованої навколо «сильної фігури». Салазар був уособленням персоніфікованої диктатури і фігурою, яка повністю відповідала запиту португальських реакційних фракцій буржуазії, значної частини католицької церкви та ряду інтелектуалів часів Першої Республіки щодо сильного і компетентного уряду, який міг би покласти край безладдю [1].

Сам режим «Нової держави» або «*Estado Novo*» 1933–1974 років було встановлено після 16 років безперервної політичної кризи, протягом якої змінилися 8 президентів, 44 уряди та відбулася 21 революція, – кризи, викликані військовим переворотом 28 травня 1926 р., який покінчив з Першою республікою – «періодом «безперервної анархії, урядової корупції, вбивств, позасудового ув'язнення і переслідування віруючих» [25].

Військова диктатура (*Ditadura Militar*), на чолі якої, виявився генерал Антоніу Ошкар Фрагозу Кармона, яка спочатку не мала чітко визначеної ідеології, але мала глибокий скептицизм щодо ефективності парламентської демократії, через два роки змінилася «*Національною диктатурою*» (*Ditadura Nacional*), що стала перехідним

періодом від військової диктатури до «*Нової держави*» (*Estado Novo*) [13]. Генерал Кармона, який став спочатку тимчасовим Президентом країни, переобирався на цю посаду у 1928, 1935, 1942 та 1949 роках і помер [на цій посаді 18 квітня 1951 року].

Між тим, режим «Нової держави» або «*Estado Novo*», серед іншого, підтримував репресивну та насильницьку політичну поліцію; табір примусової праці Таррафал на острові Сантьягу архіпелагу Кабо-Верде (зараз незалежна держава) біля берегів Західної Африки в селищі Таррафал, відомий як «*Campe da Morte Lenta*» – «табір повільної смерті» (діяв з 1936 р. до 1954 р. для опозиціонерів, що брали участь у повстанні в Маринья-Гранді (18 січня 1934 р.), і матросів, які брали участь у повстанні на кораблях військово-морського флоту (8 вересня 1936 р., комуністи). В 1961 р. почав діяти знову, але тепер для лідерів боротьби за незалежність африканських колоній.

За визначенням Ракель да Сілва та Анни Софії протягом трьох десятиліть (1962-1987) «*перехідного від диктатури періоду*» у Португалії виникло шість різних революційних організацій, які використовували екстремістські дії впливу на політичний процес [10].

У першій хвилі «*переходу*» – хвилі «*спротиву*» *Estado Novo* (1962-1974) діяли три організації лівого антисалазаризму: Ліга єдності та збройної революції (LUAR, League of Unity and Armed Revolution), яка діяла в період 1964-1972 рр.; Революційний збройний виступ (ARA, Revolutionary Armed Action), що діяв в період 1967-1970 рр. і Революційні бригади (BR, Revolutionary Brigades), що діяли в період 1970-1974 рр. і були найбільш радикальними, базуючись на ідеології марксизм-ленінізму, антисталінізму, розриві в СРСР. Ці організації боролися проти режиму та його імперської, колоніальної і капіталістичної політики, вдаючись до насильства через бачення неможливості перемогти пацифістськими засобами, за що їх судили, відправляли в Таррафал [2; 15].

Опозиційні групи діяли і в Південній Америці (у Венесуелі та Бразилії), здійснюючи ряд екстремістських дій проти *Estado Novo* [24]. В 60-ті рр. колоніальні війни в Африці збіглися зі зростанням внутрішньої нестабільності після заміни Салазара Марсело Каetano в 1969 році.

«Революція Гвоздик 25 квітня 1974 року, – за визначенням Марії Інасіо Резоли, – стала останньою лівою революцією в Європі, яка поклала кінець одній із найтриваліших диктатур ХХ століття» [21].

Ірен Піментел зазначає, що Португалію в ті часи можна порівняти з «скороваркою, готовою вибухнути сама по собі» [19, с. 22] через: події колоніальної війни з 1961 р. на 3-х фронтах – в Анголі, Мозамбіку, Гвінею-Бісау, що виснажу-

вало збройні сили і викликало незадоволення португальців в Африці; тиск міжнародної спільноти; позицію Римо-католицької церкви, як одного зі стовпів режиму, яка спонукала проти колоніальної війни, коли Папа Павло VI у 1970 р. прийняв групу представників визвольних рухів з португальських колоній і поставив під сумнів обґрунтованість позицій режиму; спротив студентів та робітників репресіям та політиці, яка диктувала вимушену еміграцію; нафтову кризу та економічну кризу; спробу державного перевороту збройними силами в березні 1974 р.; популяризацію книги «Португалія і майбутнє» генерала Спіноли (заступника начальника Генштабу збройних сил), видану у лютому 1974 р., де автор визнав єдиним рішенням колоніальної війни – політичне – на основі на самовизначення, що спровокувало і звільнення генерала, і падіння режиму; військовий переворот 25 квітня 1974 року, здійснений прихильниками Спінелли – Рухом капітанів, що був створений ще в 1973 році [21; 3]. Після перевороту почався «перехідний процес до «інституціоналізованої демократії», який завершився у квітні 1976 р. з впровадженням конституції [12, р. 3]. Цей процес очолив Антоніу ді Спінола – маршал Португалії, голова Ради національного порятунку з 25 квітня по 15 травня 1974, 14-й президент Португалії з 15 травня по 30 вересня 1974 року.

Після революції 1974 р. та повалення режиму «Estado Novo» в 1975-1976 роках сформувалася друга «модернізаційна» хвиля, яка визначалася радикалізацією через виникнення *реакційних організацій*: Португальської визвольної армії (ELP, Portuguese Liberation Army), пов'язаної з Ліберальною партією, і Демократичного руху за визволення Португалії (MDLP, Democratic Movement for the Liberation of Portugal), пов'язаного з Партією Прогресу. Обидві виникли на антикомуністичній основі, викликані страхом перед комуністичною окупацією та опозиційним ставленням до рішень уряду стосовно деколонізації. Якщо ELP, наприклад, виступала за припинення деколонізації, то MDLP – за деколонізацію, але за утворення Співдружності з колишніми колоніями. Ці організації склалися з військовослужбовців правого крила і обидві схилилися до поваленого режиму і екстремістської боротьби проти комуністів. Президентом Португалії в цей період був Кошта Гоміш, призначений Радою національного порятунку після відставки Спінелли. 25 листопада 1975 р. війська полковника Рамалью Еанеса зірвали спробу державного перевороту, здійснену крайньо-лівим сектором армії, що заклало основу для наступної хвилі політичного насильства, тепер здійсненого крайніми лівими [8]. 27 червня 1976 року в Португалії пройшли перші демократичні вибори президента після режиму диктатури, на яких переміг генерал Антоніу Рамалью Іаніш.

У березні 1977 року Португалія офіційно подала заявку до Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), розпочавши новий етап інституціоналізації представницької демократії.

Третьою «модернізаційною» хвилею після Революції гвоздик 1974 р. стала хвиля 1980–1987 років, коли виникла та активно діяла організація «Народні сили 25 квітня» (FP-25, Popular Forces of the 25th April), яка захищала «ідеали соціалістичної Революції 25 квітня 1974 року» від капіталістичного реваншизму. З 1986 по 1996 рр. президентом Португалії був Маріу Суаріш, який на відміну від попередників не дув військовим і здобув освіту в галузі історії, філософії та права. Суаріш брав участь у боротьбі проти режиму Салазара як член Комуністичної партії до 1951 року, а з 1964 року ініціював створення Соціалістичної партії Португалії в Женеві. Після Революції гвоздик став Міністром у справах заморських територій. У 1983 році став прем'єр-міністром, сформувавши коаліцію соціалістів і соціал-демократів.

Жоао Камачо зазначає, що девальвація пам'яті про спротив диктатурі у Португалії почалася до початку 1990-х років. Діяльність радикальних і лівих, і правих організацій стала сприйматися як маргінальна, політики прагнули примирити суспільство, впроваджуючи амністію для тих, хто брав участь у збройному насильстві з обох боків, акцентуючи, що революція призвела до економічної кризи [5].

Фернандо Росас вважає, що з появою тетчеризму, рейганізму та падінням радянського світу, західні суспільства зазнали підривного тиску, що легітимізував новий неоконсервативний курс [23]. За оцінкою Мануеля Лоффа, заява Каваку Сілва (прем'єр-міністр з 1985 по 1995 роки, неоконсерватор) про те, що в 1974–1975 роки португальське суспільство жило в період «переважання ідеологічного дискурсу», сприяла демонізації революційного процесу, який почали розглядати як відповідальний за майже спричинення громадянської війни, описуючи як хворобу, однак підкреслюючи, що його вдалося зупинити поміркованим силам, які очолили події 25 листопада 1975 року [12, р. 65]. З 1989 року португальський уряд прийняв тоталітарне тлумачення Квітневої революції, стверджуючи, що ліві сили мали на меті замінити режим Estado Novo комуністичною диктатурою [12, р. 73]. Це знову підкреслювало негативну пам'ять про революцію 1974 року і риторика примирення блокувала будь-які дебати.

Історичний ревізіонізм, що виник після революції, був підкріплений політичним піднесенням правих партій та неоліберальних цінностей на тлі розпаду радянського блоку. «Сполучною ланкою між різними ревізіонізмами та консервативними силами після 1989 року став антикомунізм», – додає П'єр Паоло Поджо [20, р. 211]. Ускладнило

ситуацію дослідження диктатури закриття архівів до 1996 року, що Фернандо Росас, характеризує як «ворожу до дослідників політику» [12, р. 75].

Мануела Крузейро в праці «Революція та історіографічний ревізіонізм. 25 квітня, побачене з історії» виділяє дві течії португальського ревізіонізму: перша знецінює Квітневу революцію, наголошуючи на спадкоємності між диктатурою та демократією; друга пише історію з точки зору переможців революції 25 листопада 1975 року, ігноруючи роль соціальних рухів [9]. Мануель Лофф звертає увагу на те, що повернення правих до влади у 2002 р. вплинуло на святкування 30-ї річниці Квітневої революції, змінивши акцент з «революції» на «еволюцію», що викликало широкий резонанс. Однак, ця зміна була оскаржена суспільством, і права партія зазнала поразки на виборах до Європарламенту та парламентських виборах у 2005 році [12, р. 75].

Слід зазначити, що в Португалії не існує специфічного меморіального законодавства. Законодавство Португалії не містить положень, подібних до антикомуністичних законів, що є в країнах Східної Європи, або законів про заборону заперечення Голокосту, які діють у Німеч-

чині та Франції. Замість цього, Португалія зосереджується на забезпеченні доступу до архівів та документів, що стосуються її історії. Португалія, як член Європейського Союзу та підписант Європейської конвенції з прав людини, зобов'язана забезпечувати свободу вираження поглядів і дотримання прав людини, що також включає можливість критичного аналізу історичних подій [14].

Водночас, в 2011–2015 роках – часи економічної кризи в Португалії – відбулася реанімація пам'яті про події дореволюційного та революційного періодів, з апеляцією до виправдання радикального спротиву інституційній кризі разом із увагою до радикальних форм боротьби через неефективність демократичних механізмів. Пам'ять знову досліджується як поле битви, де різні сторони намагаються вплинути на політичні наративи. Ревізіоністські погляди все ще визнаються як такі, що мають значний вплив, і історії тих, хто боровся за свої політичні ідеали, здебільшого ігноруються. У підручниках і шкільних програмах їхня роль не визнається, що португальський історик Руї Бебіано називає «забуттям» або «добро-вільним стиранням пам'яті».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Amaro, R. O salazarismo na lógica do capitalismo em Portugal. *Análise Social*. 1982. Вип. XVIII(72-73-74). P. 995–1011.
2. Antunes, C. Dossier Brigadas Revolucionárias. Lisboa: Edições Revolução, 1974. 324 p.
3. Bebianno, R. Contestação do regime e tentação da luta armada sob o marcelismo. *Revista Portuguesa de História*. 2006. Вип. 37. С. 65–104.
4. Bilefsky, D. Nostalgia for António de Oliveira Salazar divides the Portuguese. *The New York Times*. 3 Julho 2007. URL: <https://www.nytimes.com/2007/07/23/world/europe/23iht-salazar.4.6790015.html> (дата звернення: 10.06.2024).
5. Camacho, J. Terrorismo em Portugal: a guerra esquecida; [pref. Paquete de Oliveira]. – Лисабон: Rui Costa Pinto Edições – RCP, 2011. 103 p.
6. Cardina, M. Margem de Certa Maneira: O Maoismo em Portugal (1964-1974). Lisboa: Tinta-da-China, 2011. 392 p.
7. Collotti, E. Fascismo, fascismi. Florença: Sansoni, 1989. 234 c.
8. Costa, J. M. O terrorismo e as FP 25 anos depois. Lisboa: Edições Colibri, 2004. 298 c.
9. Cruzeiro, M. M. Revolução e revisionismo historiográfico. O 25 de Abril visto da história // In R. C. Martins (Ed.), Portugal 1974. Transição política em perspectiva histórica. – Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2011. P. 126–131.
10. da Silva, R., Ferreira, A. S. The Post-Dictatorship Memory Politics in Portugal Which Erased Political Violence from the Collective Memory. *Integrative Psychological and Behavioral Science*. 28 Julho 2018. Т. 53. P. 24–43.
11. Loff, M. Dictatorship and revolution: socio-political reconstructions of collective memory in post-authoritarian Portugal. *Culture & History Digital Journal*. 2014. Т. 3(2). P. 1–13.
12. Loff, M. Estado, democracia e memória: políticas públicas da memória da ditadura portuguesa (1974-2014). In M. Loff, F. Piedade, & L. Soutelo (Eds.), *Ditaduras e Revolução. Democracia e políticas da memória*. Coimbra: edições Almedina, 2015. P. 123-143.
13. Mattoso, J. História de Portugal. O Estado Novo (1926-1974). Lisboa: Editorial Estampa, 1994. 489 p.
14. Memory Laws and Human Rights / Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law. URL: <https://rwi.lu.se/> (дата звернення: 10.06.2024).
15. Mortágua, C. Andanças para a liberdade. Volume II: 1961-1974. Lisboa: Esfera do Caos, 2013. 420 p.
16. Narciso, R. ARA: Acção Revolucionária Armada: a história secreta do braço armado do PCP. Lisboa: D. Quixote, 2000. 276 p.

17. Oliveira, C. A evolução política. In A. Oliveira Marques & J. Serrão (Eds.), *Nova história de Portugal*. Vol. XII. Portugal e o Estado Novo (1930-1960). Lisboa: Editorial Presença, 1990. 350 p.
18. Pimentel, I. A polícia política do Estado Novo Português – PIDE/DGS: história, justiça e memória. *Acervo*. 2011. T. 24(1). P. 139–156.
19. Pimentel, I. *História da oposição à ditadura Portuguesa: 1926-1974*. Porto: Figueirinhas, 2014. 505 p.
20. Poggio, P. P. *Nazismo y revisionismo histórico*. Madrid: Akal.de, 2006. 256 p.
21. Rezola, M. I. *25 de Abril: Mitos de uma Revolução*. Lisboa: Esfera dos Livros, 2007. 436 p.
22. Rosas, F. O salazarismo e o homem novo: Ensaio sobre o Estado Novo e a questão do totalitarismo. *Análise Social*. 2001. T. 35(157). P. 1031–1054.
23. Rosas, F. *História e Memória – “última lição” de Fernando Rosas*. Lisboa: Tinta-da-China, 2016. 157 p.
24. Santos, J. H. *Felizmente Houve a LUAR: Para a História da Luta Armada Contra a Ditadura*. Lisboa: 2011. 329 p.
25. Wiarda, H. J. *Corporatism and development: the Portuguese experience*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1977. 447 p.